

Катерина ГОРОДЕНСЬКА

Institut ukrains'koï movi NAN Ukraïni

e-mail: k.horodenska70@gmail.com

ORCID 0000-0003-2638-9037

Граматичні форми звертань у комунікативному просторі українського суспільного радіо

Grammatical forms of address in the communicative space of Ukrainian public radio

This article focuses on the study of various forms of the vocative case of nouns in the communicative space of Ukrainian public radio. The variety of forms of address is interpreted as a result of expansion of unofficial communication of authors and presenters with politicians, experts, independent experts, ordinary citizens.

The paper proves the extensive use of etiquette words *пане, пані* with proper names (personal names or surnames) and common nouns – names of persons by position, military or academic rank, other characteristics. The author analyses difficulties and typical errors in the use of forms of the vocative case of some male and female personal names or two proper names – personal name and patronymic. The obtained results indicate the new tendency to consistently distinguish the forms of the vocative case of common nouns depending on the sex of the person.

The author concludes that the morphological norm, which is the grammatical specificity of the Ukrainian language, returns to the communicative space of the Ukrainian public radio.

Keywords: vocative case, address, proper names, personal name, patronymic, surname, common nouns, communicative space.

У статті схарактеризовано актуалізацію різних форм кличного відмінка іменників у комунікативному просторі Українського суспільного радіо, що спричинено зміною формату його мовлення – переходом до безпосереднього (розмовного) спілкування у прямому етері авторів та ведучих програм із політиками, фахівцями різних галузей знань, незалежними експертами, простими громадянами.

Констатовано широке використання етикетних слів *пане, пані* з власними назвами (особовими іменами або прізвищами) та загальними – назвами осіб за посадою, військовим чи вченим званням, іншими ознаками. Виокремлено труднощі і типові

помилки у вживанні форм кличного відмінка деяких чоловічих та жіночих особових імен або двох власних назв – особового імені та по батькові. Відзначено нову тенденцію до послідовного розмежування форм кличного відмінка загальних іменників залежно від статі людини. Зроблено висновок про повернення в комунікативний простір Українського суспільного радіо морфологічної норми, що становить граматичну специфіку української мови.

Ключові слова: кличний відмінок, звертання, власні назви, особове ім'я, по батькові, прізвище, загальні назви, комунікативний простір.

Інформаційний простір України за останні троє десятиріч якісно змінився, що є наслідком реалізації нової концепції розвитку всіх трьох каналів Українського радіо, суть якої полягає в тому, щоб якнайширше залучити до спілкування всі верстви українського народу, з'ясувати їхню думку з найрізноманітніших питань сучасної політики, економіки, науки, культури, освіти. За визначенням головного продюсера Дмитра Хоркіна, Українське радіо стало розмовним, відкритим, як ніколи, для народу, тобто суспільним. Це означає, що традиційний монологічний спосіб подання інформації, читання перед мікрофоном текстів, заздалегідь написаних журналістами чи ведучими та перевірених і дозволених редакторами, у новій концепції розвитку та організації роботи Суспільного радіо замінено невимушеними розмовами із запрошеними учасниками прямих етерів – експертами, фахівцями різних галузей знань, волонтерами, а також спілкуванням із простими громадянами з різних куточків України, так званими додзвонювачами, які телефонують на радіо, щоб висловити свою думку з приводу обговорюваного питання.

Безпосереднє спілкування журналістів та ведучих радіопрограм із гостями у студіях, а також телефоном, вайбером, скайпом, іншими сучасними інформаційними способами спричинило істотні зміни і в доборі мовних засобів. Вони не завжди бездоганні стилістично, якби це було в заздалегідь написаному та відредагованому тексті. Рівень мовної культури спонтанної розмови у прямому етері, безперечно, залежить від освітнього рівня її учасників та їхньої загальної (внутрішньої) культури. Проте очевидним стало те, що безпосереднє спілкування зумовило широке використання звертань ведучого, автора програми чи журналіста до співрозмовника, що надало такому спілкуванню невимушеності та відкритості, розмовної розкутості.

Зміна характеру радійних розмов актуалізувала проблему добору етикетних мовних засобів та граматичних форм кличного відмінка іменників на означення осіб, до яких звертаються. Сьогодні вже очевидно, що з-поміж відомих в українській мові етикетних назв *брате, браття, братове, друже, друзі, товаришу, товаришко, товариші, добродію, добродійко, добродії, пане, пані, панянку, панно, панове* та ін. однотайно обрано форми *пане* (до чоловіка) і *пані* (до жінки). Їх уживають тепер навіть у тих комунікативних ситуаціях, де діяла статутна вимога в радянській період звертатися *товаришу*, зокрема у звертаннях

до військових, пор.: *пане генерале, пане полковнику, пане капітане* і колишні *товаришу генерале, товаришу полковнику, товаришу капітане* та ін.

Із 90-х років ХХ ст. в офіційних звертаннях до посадових осіб, поважних персон, експертів, запрошених гостей, нарешті, до своїх колег автори програм та журналісти Українського радіо намагаються використовувати особове ім'я або особове ім'я та по батькові у формі кличного відмінка. На нашу думку, це свідчить про те, що „почала відновлюватися практика вживання кличного відмінка у звертаннях, насамперед в особових іменах та іменах по батькові, назвах людей за професією, видом занять та в інших назвах, що особливо помітно в офіційно-діловій сфері, у сфері освіти, публічному офіційному спілкуванні, в усному професійному мовленні”¹, адже на кінець 80-х років ХХ ст. практику вживання кличного відмінка у звертаннях було майже втрачено, бо називним відмінком заступили кличний, що спричинило нівеляцію прескриптивної граматичної норми, яка визначала граматичну специфіку української літературної мови². Дехто з дослідників пояснював це явище насамперед лінгвістичними (глибинними) причинами, а саме семантичною і функційною близькістю (співвіднесеністю) форм кличного і називного відмінків³, що засвідчує заміна в позиції звертання кличного відмінка називним в різних слов'янських мовах⁴, до того ж у багатьох із них, зокрема і в українських піснях, маємо вживання кличного відмінка іменників чоловічого роду замість називного⁵, тобто зворотне явище. На підставі такого трактування співвіднесеності форм кличного і називного відмінків чеський дослідник словозміни іменника у східнослов'янських мовах М. Затовканюк уживання форм номінатива у функції вокатива і навпаки кваліфікував як вияв синонімічних відношень у сфері граматики⁶. Зваживши на деякі говіркові явища української мови, він зробив висновок про деструкцію кличних форм в українській мові, яку витлумачив як вияв загальної тенденції у слов'янських мовах до взаємозаміни і змішування кличного відмінка з називним⁷. Українські дослідники вокатива констатували, що в радянський період у тоталітарному суспільстві “на заміну форм вокатива формами номінатива в українській мові значний вплив мала російська субстантивна парадигма», що виявлялося досить сильно „в умовах багатолітньої насадженої двомовності” в Україні⁸.

¹ К. Gorodens'ka, *Gramatičnij standart ukraïns'koï literaturnoï movi i sučasna praktika* [v:] *Gramatičnî studii*, pod. red. A. Zagnitka, Vinnicâ 2017, vip. 3, s. 18.

² Ī. Vihovanec', K. Gorodens'ka, *Teoretična morfologiâ ukraïns'koï movi*, pid red. Ī. Vihovanecâ, Kiïv 2004, s. 77.

³ M. Skab, *Gramatika apelâcii v ukraïns'kij movi*, Ćernivci 2002, s. 105, 107.

⁴ *Ibidem*, s. 101.

⁵ A. Potebnâ, *Iz zapisok po russkoj grammatike*, Moskva 1958, t. 1-2, s. 101; P. Źitec'kij, *Naris literaturnoï istorii ukraïns'koï movi v XVII v.*, L'viv 1941, s. 82.

⁶ M. Zatovkanûk, *Slovoizmenenie sušestvitel'nyh v vostočnoslavânskikh âzykah*, Praga 1975, s. 150.

⁷ *Ibidem*, s. 150.

⁸ M. Skab, *Op. cit.*, s. 106-107.

Саме в сучасній російській літературній мові в позиції звертання форми номінатива заступили форми вокатива, тому що в ній, на відміну від української, занепали специфічні флексії давнього кличного відмінка, на підставі чого зроблено висновок про втрату цього відмінка в російській літературній мові взагалі⁹.

Уживання імен у формі кличного відмінка в українському комунікативному просторі на початку 90-х років ХХ ст. було непростим завданням спочатку навіть для фахівців, бо вони зіткнулися з труднощами вибору закінчень цього відмінка. Як відомо, його закінчення в українській літературній мові специфічні, їхній діапазон досить широкий і зумовлений родом іменника та характером кінцевого приголосного основи. Спеціальні закінчення кличного відмінка мають лише іменники чоловічого та жіночого роду – назви осіб, тоді як іменники середнього роду та всі іменники у множині взагалі не можуть їх набувати. Від назв неосіб вокативні форми можна утворити тільки за умови їх персоніфікації¹⁰.

Труднощі виявили, зокрема, проведені соціолінгвістичні дослідження, за результатами яких установлено, що навіть дехто з молодих викладачів філологічних дисциплін педагогічних університетів у звертаннях не використовує форм кличного відмінка тільки тому, що не може утворити ці форми¹¹. Створені українськими мовознавцями довідкові видання, у яких визначено закінчення кличного відмінка для іменників – власних і загальних назв осіб, належних до різних відмін та груп, допомогли перебороти відзначені труднощі.

Дуже непросто було узвичаювати практику його вживання в середовищі самих мовців, проте вже сьогодні дослідники констатують, що кличний відмінок у звертаннях більш-менш усталився у багатьох сферах сучасної усної і писемної мовної практики¹². Особливо виразно це помітно в комунікативному просторі Суспільного радіо України, передусім в усному мовленні самих журналістів, у їхніх звертаннях до найвищих посадовців, передусім до президентів України, запрошених на розмову у студію або в інших ситуаціях, пор.: *Леоніде Макаровичу!*, *Леоніде Даниловичу!*, *Вікторе Андрійовичу!*, *Петре Олексійовичу!*, *Володимире Олександровичу!* Проте серед запрошених на передачі політиків, експертів із різних питань, фахівців технічних, природничих та інших галузей знань є ще ті, які досі вживають особове ім'я та по батькові президентів України у формі називного відмінка (пор.: *Леонід Макарович!*, *Леонід Данилович!*, *Віктор Андрійович!*, *Петро Олексійович!*, *Володимир Олександрович!*), що суперечить граматичній нормі, згідно з якою «у звертаннях, що складаються з двох власних

⁹ *Ibidem*, s. 88.

¹⁰ *Ibidem*, s. 87-88.

¹¹ T. Lanova, *Aktualizovani gramatični formi v movlenni vkladaciv VNZ (sociolingvistične doslidžennâ)* [v:] *Naukovij visnik Hersons'kogo deržavnogo universitetu. Seriâ „Lingvistika”*, під. red. V. Oleksenka, Herson 2010, vip. 12, s. 57.

¹² K. Gorodens'ka, *Op. cit.*, s. 18.

назв – імені та по батькові, обидва слова мають закінчення кличного відмінка»¹³. Щоправда, дехто з українських мовознавців, зокрема І. Чередниченко, у своїй праці зі стилістики української мови у 60-х рр. ХХ ст. кваліфікував використання форми номінатива в таких звертаннях як вияв „стилістичного колориту офіційності, що має тенденцію до перетворення в стилістичну норму”¹⁴. На щастя, таке вживання стилістичною нормою не стало.

Парадоксально звучать у передачах Українському радіо звертання, утворені з форми називного відмінка імені та форми кличного відмінка по батькові, що нерідко чуємо на засіданнях Верховної Ради та під час офіційних зустрічей президентів України, напр.: *Леонід Макаровичу!*, *Леонід Даниловичу!*, що також суперечить зазначеній вище граматичній нормі, адже в таких складених номінаціях власні назви, як уже було зазначено, повинні мати однакову форму – форму кличного відмінка. Інші дослідники також констатують неправильне вживання форм у звертаннях, виражених особовими іменами або особовими іменами та по батькові, але переважно в телевізійних передачах¹⁵

Звертання, у яких використано етикетні загальні іменники *пане* до чоловіка і *пані* до жінки, поступово входили до українського радійного дискурсу. Дехто їх відкидав тільки тому, що вони надавали таким звертанням соціального звучання, вивищували когось до панського статусу (а панів в Україні вже немає!), проте сьогодні загал мовців звертання *пане*, *пані* так уже не сприймає. Ці етикетні слова поєднують: 1) з іншим іменником – загальною назвою, що означає посаду, звання (наукове, військове), соціальне становище і так само вжита у формі кличного відмінка, напр.: *пане президенте!*, *пане міністре!*, *пане спікере!*, *пане директоре!*, *пані завідувачко!*, *пані художнице!*, *пане генерале!*, *пане полковнику!*, *пане професоре!*; 2) з іменником – особовим ім'ям або прізвищем співрозмовника, напр.: *пані Маріє!*, *пані Оксано!*, *пані Анастасіє!*, *пане Василю!*, *пане Іване!*, *пане Петре!*, *пане Романе!*, *пане Порошенку!*, *пане Парубію!*, *пане Шмигалю!* Проте посадовці, особливо чоловіки, нерідко вживають у радійних розмовах етикетне слово *пан* у формі кличного відмінка, а іменник – загальну назву особи за посадою, званням, соціальним становищем тощо – у називному, напр.: *пане міністр!*, *пане депутат!*, *пане спікер!*, *пане генерал!*, *пане професор!* та ін. Це суперечить граматичній нормі сучасної української літературної мови, зафіксованій у новому „Українському правописі”¹⁶. Нам здається, що такі вживання – це залишки впливу радянських звертань до військових за їхнім званням, про які вже йшлося вище, пор.: *товаришу генерал!*, *товаришу полковник!*, *товаришу капітан!* і под.

¹³ *Ukraïns'kij pravopis*, Kіiv 2019, § 87, p. 4, примітка 4, s. 124.

¹⁴ І. Чередниченко, *Narisi z zagal'noï stilistiki Ukraïns'koï movi*, Kіiv 1962, s. 287.

¹⁵ І. Заліпс'ка, *Porušennâ literaturnih norm u movi prâmoho efiru* [w:] *Kul'tura slova*, pid. red. S. Êrmolenko, Kіiv 2016, vip. 84, s. 151-160.

¹⁶ *Ukraïns'kij pravopis*, Kіiv 2019, § 87, p. 4, примітка 1, s. 124.